
КОВАЛЕВСЬКА А.О.,
аспірант кафедри психології,
РВНЗ «Кримський гуманітарний
університет», м. Ялта

СТРАХИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД УМОВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

У статті представлені результати дослідження страхів дітей молодшого шкільного віку. Визначено найбільш поширені страхи молодших школярів, досліджено рівень переживання почуття страху, а також встановлена залежність виникнення страхів від умов сімейного виховання.

Ключові слова: *страх, молодший шкільний вік, умови сімейного виховання.*

В статтє представлены результаты исследования страхов детей младшего школьного возраста. Определены наиболее распространенные страхи младших школьников, исследован уровень переживания чувства страха, а также установлена зависимость возникновения страхов от условий семейного воспитания.

Ключевые слова: *страх, младший школьный возраст, условия семейного воспитания.*

Influence of family education of fear in primary school children. In the article the results of research fears at primary school children. Define the main fears, research the depth of fear and the dependence fears from family.

Key words: *fear, primary school children, conditions of family upbringing.*

З а сьогоднішній день відзначається тенденція зростання кількості дітей з страхами, з якими тісно пов'язані тривожність і почуття невпевненості в собі. Діти, батьки, вчителі потребують кваліфікованої психологічної допомоги у вирі-

УДК 37.018.1: 616.89 – 008.441.1

шенні проблеми подолання дитиною страху. Для цього в першу чергу необхідно чітко визначити джерело страхів, з чим пов'язано їх виникнення.

Питання проблеми страхів досліджувалися вітчизняними і зарубіжними психологами і психіатрами (Вигот-

© Ковалевська А.О., 2013

ський Л. С., Запорожець О. В., Бехтерев В.М., Леві В.В., Еберлейн Г., Изард К. та ін.) Дослідженнями вікових страхів займалися Захаров О. І., Філліпс Б., Прихожан А. М., Карпенко Н., Панфілова М.О., Склярєнко О. М.

Метою даної статті є визначення наявності та характеру залежності виникнення та особливостей переживання страхів молодшими школярами від умов сімейного виховання.

Дослідження страхів у дітей молодшого шкільного віку за допомогою комплексу психодіагностичних методик передбачає визначення наявності страхів у дітей, визначення провідного страху, встановлення причин їх виникнення. Використання проєктивних малюнкових тестів дає можливість глибше і детальніше вивчити дану проблему, визначити рівень переживання почуття страху, а також встановити залежність виникнення страхів від умов сімейного виховання.

В якості методів дослідження нами був використаний комплекс взаємодоповнюючих методик. Даний комплекс методик відповідає віку випробовуваних і завданням дослідження. При виборі діагностичних методик ми спиралися на основні психодіагностичні вимоги: валідність, стандартизованість, можливість зіставлення результатів. Методика виявлення страхів, розроблена О. І. Захаровим, дозволила нам встановити наявність страхів у молодших школярів, визначити характер цих страхів, порівняти встановлене нами кількість страхів з віковими нормами, визначеними автором методики (2000). Методика виявлення дитячих страхів «Страхи в будиночках» (О. І. Захаров і М. Панфілова, 1999), проводилася нами з першокласниками для виявлення та уточнення переважачих видів страхів. Результати, отримані за допомогою тесту шкільної тривожності Філліпс Б., дозволили нам встановити наявність шкільної страхів, а також встановити переважні страхи (Істратова О.Н., 2006). Даний опитувальник ми використовували в

роботі з учнями 2 - 4-х класів. У ході дослідження ми вивчили ті фактори неблагополуччя дитини в школі, які описують досліджувану нами проблему, а саме: страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, страх не відповідати очікуванням оточуючих, проблеми й страхи у відносинах із учителями. Проєктивні методики, які ми використовували в процесі дослідження, були обрані в якості доповнення до опитувальників. Аналіз малюнків не тільки розширює діагностичні можливості, але сприяє більш повному розумінню всього душевного стану дитини. На наш погляд, проєктивні тести найбільш підходять для дослідження прояву страхів у дітей молодшого шкільного віку. Саме в цьому віці проявляється найбільша активність у малюванні. Проєктивні методики проводилися нами індивідуально з першокласниками. Учні 2-х, 3-х і 4-х класів малювали в групах. З метою підтвердження і уточнення даних, отриманих в ході дослідження страхів молодших школярів, батькам і вчителям учнів було запропоновано відповіді на питання анкети. Розроблена нами анкета містить питання, що стосуються проблеми наявності страхів і їх видів в учнів, ступеня прояву та можливих причин появи даних страхів і побоювань у дітей.

У дослідженні брали участь 325 учнів 1 - 4-х класів. З них 155 дівчаток та 170 хлопчиків. Дослідження проводилося на базі Ялтинського навчально-виховного комплексу «Школа-ліцей № 9». В анкетуванні брали участь 168 батьків учнів та 11 вчителів початкових класів.

Аналіз отриманих даних показав, що провідним страхом у дітей молодшого шкільного віку за результатами нашого дослідження є страх смерті своєї і батьків. В середньому 77% учнів початкової школи відзначили, що бояться померти самі і 90% - того, що можуть померти їхні батьки. При цьому страх смерті відносно частіше зустрічається у дівчаток (88%), також

як і страх смерті батьків (94%), ніж у хлопчиків (відповідно 66% і 85%).

Серед молодших школярів, які брали участь у дослідженні найбільш поширені страх самовираження (56%) і страх ситуації перевірки знань (56%). Найбільш поширений даний страх серед учнів четвертих класів (64%). Серед дівчаток зустрічається частіше, ніж серед хлопчиків (59% і 56% відповідно). Серед учнів третіх класів 60% дітей зазнають подібний страх. Число другокласників, у яких відмічається завищений рівень даного показника, становить 46%. Значно більше число дівчаток відчувають подібний страх (61%) в порівнянні з хлопчиками (50%). Найбільш поширений даний страх серед учнів третіх і четвертих класів (по 58%). Серед учнів других класів 52% дітей зазнають подібний страх. Аналіз отриманих даних показав, що практично всі чотири види шкільних страхів частіше відзначаються у дівчаток, а також серед учнів третіх і четвертих класів.

Використання в дослідженні дитячих страхів проєктивних методик дозволило нам визначити рівень переживання почуття страху молодших школярів. Враховуючи характер і кількість ознак захисту на малюнках «Неіснуюча тварина», виконаних учасниками експерименту, можна судити про ступінь глибини переживання страхів.

Наявність на малюнку зображення луски, панцира, згадка про важкодосяжності місця життя тварини, вказівка на велику кількість ворогів або повна їх відсутність, бажання стати великим за розміром або не мати ворогів, висловлене від особи персонажа, а також опис способів захисту, вказують на боязнь агресії і потребу в захисті. Шипи і голки на малюнку при цьому можуть вказувати на можливість прояву захисної агресії. Наприклад, на малюнку учениці першого класу П. Ольги зображено велику кількість шипів, оточуючих фігуру тварини як панцир. Лінії малюнка нерівні, що складаються з безлічі дрібних штрихів, ма-

люнок розташований в нижній частині аркуша. За даними спостереження, відомостями, отриманими від батьків і вчителя дівчинки, Оля проявляє ознаки підвищеної тривожності, боязкості, невпевненості, воліє більшу частину часу проводити в стороні від однолітків. За даними методики виявлення страхів у Олі відзначається завищене число страхів. На малюнках учнів четвертого і третього класу А. Катерини і Б. Наташі зображені фігури тварин, оточених захисними панцирами. Малюнки розташовані в нижній частині аркуша. У розповіді про тварин згадується способи захисту від великої кількості ворогів і небезпек, а також віддаленість місця проживання («печера», «непрохідний ліс», «інша планета»). За даними методики виявлення страхів у даних учнів відзначається завищене число страхів. При цьому у обох дівчаток поряд зі страхом смерті і заподіяння фізичної шкоди відзначається наявність соціально опосередкованих страхів (самотності, людей, дітей та ін.) Серед шкільних страхів переважають страх самовираження і страх не відповідати очікуванням оточуючих.

У ході аналізу малюнків були відзначені випадки, коли кількість страхів залишалось в межах норми, однак рівень переживання наявних страхів у учасників експерименту виявлявся досить високим. Так, в учня першого класу Д. Арсенія кількість страхів знаходиться в межах вікової норми, переважно відзначаються соціально-опосередкування страхи (страх якихось людей, покарання, побоювання зробити щось неправильно), але при цьому рівень їх переживання можна визначити як високий. Зображення неіснуючої тварини, виконаного Арсенієм, нагадує жука, покритого панциром з голками. В оповіданні про тваринний місцем її проживання вказується нора в пустелі, де воно вдень ховається від хижаків. За розміром воно невелике, проте «воно швидко росте і скоро виросте, стане великим і перестане ховатися вдень». Схожий малюнок вико-

нав учень другого класу М. Валентин. На його малюнку зображена істота, покриті щільною лускою, мешкає воно глибоко в океані, ворогів у нього немає, але автор малюнка в оповіданні часто згадує різні засоби захисту (скеля на дні моря служить будинком, ніхто не знає, де воно живе, захисний окрас луски і т.д.), і сама тварина описується як обережна. При цьому у Валентина відзначається невелика кількість страхів у межах норми. Майже всі з пов'язані з нерішучістю заповідання фізичної шкоди: напади, війни, несподіваних звуків.

Виходячи з даних аналізу малюнків дітей, нами були визначені п'ять рівнів переживання почуття страху:

- Дуже низький рівень - відсутність ознак захисту при зображенні неіснуючої тварини;
- Низький рівень - наявність одного-двох ознак на малюнку;
- Середній рівень - наявність трьох ознак;
- Високий рівень - наявність чотирьох ознак;
- Дуже високий рівень - наявність п'яти і більше ознак.

В середньому ознаки захисту при зображенні неіснуючої тварини відзначаються у 30,9% дітей, що свідчить про досить високого ступеня глибини переживання страхів. Серед хлопчиків більше число тих, у кого на малюнках присутні ознаки захисту і відбивається потреба в захисті (в середньому 35%), в той час як на малюнках дівчаток подібні ознаки відзначаються у 30,3%. При цьому хлопчики важче і глибше переживають почуття страху в порівнянні з дівчатками. Серед учнів перших і других класів частіше зустрічаються діти з високим і дуже високим рівнем переживання почуття страху. Також ознаки захисту і потреби в захисті частіше відзначаються на малюнках першокласників (у 40,5%) і другокласників (46%). Рідше на малюнках третьокласників (23,2%) та четвертокласників (15%).

Аналіз відповідей батьків молодших школярів та вчителів початкових

класів на запитання запропонованої нами анкети показав наступне. 83% батьків, які беруть участь у дослідженні, відзначили наявність страхів і побоювань у своїх дітей. При цьому 30,1% батьків зазначили значно меншу кількість страхів у порівнянні з відповідями своїх дітей, 13,8% - завищили кількість страхів, і у 56,1% батьків відповіді про види і кількості страхів практично збігаються з результатами дослідження страхів їхніх дітей.

З метою вивчення впливу умов сімейного виховання на виникнення і особливості переживання почуття страху у молодших школярів був проведений якісний і кількісний аналіз проєктивних малюнків сім'ї, виконаних учасниками дослідження, що дають уявлення про суб'єктивну оцінку дитиною своєї сім'ї, свого місця в системі внутрішньосімейних відносин.

Дані отримані за допомогою проєктивної методики «Малюнок сім'ї», анкети для батьків, вивчення особистих справ учнів, класних журналів, опитування класних керівників, дозволили визначити дітей, які виховуються в сприятливих і несприятливих сімейних умовах. Це дало можливість встановити залежність кількості випробуваних страхів і рівня їх переживання молодшими школярами від сімейного виховання.

До факторів неблагополучної обстановки в родині можна віднести конфліктні стосунки між родичами, неповна сім'я, відчуття знедоленої людини в сім'ї, брак спілкування, відсутність емоційної прихильності, агресивна поведінка членів сім'ї і т.д.

Показниками напруженої емоційної атмосфери в сім'ї слугують штриховка, штрихові або множинні лінії, стирання, виправлення, підвищений тиск при зображенні членів сім'ї (у порівнянні з іншими малюнками). Зображення таким чином одного з членів сім'ї може вказувати на напружене, конфліктне або амбівалентне ставлення до нього. Зображення подібним чином себе може означати неблагопо-

лучне емоційне самовідчуття в родині. Наприклад, на малюнках учнів другого та третього класів С. Іллі та Г. Аліни фігури членів сім'ї зображені недбало, невпевненими лініями, присутні безліч виправлень, що може вказувати на напружені або конфліктні стосунки в сім'ї. Припущення підтвердилося відомостями, отриманими в ході бесіди з батьками та вчителями учнів. При цьому у даних дітей відзначається завищене число страхів у порівнянні зі середньовіковою нормою. Відзначаються також труднощі в спілкуванні з однолітками і відставання в навчальній діяльності.

У своєму дослідженні О. І. Захаров встановив той факт, що у дітей з конфліктних сімей більш часто зустрічаються страхи тварин, стихії, захворювань, смерті, а також страхів кошмарних снів і батьків. Подібні страхи можуть, таким чином, бути емоційним відгуком на відчуття емоційного неблагополуччя в сім'ї.

Ще однією ознакою негативно або амбівалентного ставлення до одного або декільком членам сім'ї є відсутність його на малюнку, а також особливо недбале його зображення, як на малюнках учнів третього і четвертого класів Р. Вікторії і Л. Владислава, детально промальовані найбільш близьких для себе членів сім'ї (маму, бабусю, братів і сестер) і не намалював батька і дідуся (часу на виконання малюнка відводилося достатньо). В обох учнів відзначається амбівалентне ставлення до даних членам сім'ї, яких вони вважають надмірно суворими.

Однією з причин занепокоєння і

боязкості дитини може служити відсутність емоційних прихильностей в сім'ї, брак спілкування і незадоволена потреба в емоційному теплі. Ознаками подібної ситуації на малюнку служить включення домашніх тварин, віддаленість членів сім'ї один від одного, поділ їх лініями на аркуші, зображення великої кількості предметів і т.д. Подібні ознаки зустрічаються на малюнках багатьох дітей з підвищеним рівнем тривожності і великою кількістю страхів.

Неповна сім'я також є фактором ризику виникнення страхів у дитини. Характерним прикладом може служити ситуація з учнем другого класу Д. Костянтином, батьки якого на момент дослідження перебували в розлученні і жили окремо. За даними дослідження, у Кості відзначається завищене число страхів. Серед груп страхів у хлопчика переважають соціально опосередковані страхи, а також страхи темряви і страшних снів. На малюнку сім'ї Костя першим, детально і докладно промальовані, зобразив батька, що вказує на високу значимість цієї постації.

Аналіз співвідношення між особливостями сімейного виховання і підвищеною кількістю страхів у дітей, що беруть участь в нашому дослідженні, представлений в таблиці 1.

Представлені дані дозволяють зробити висновок про те, що серед учнів молодших класів, які виховуються в несприятливих сімейних умовах, частіше зустрічаються діти з підвищеною кількістю страхів. У нашому дослідженні таких дітей 29,5%. У той час

Таблиця 1.

Залежність підвищеної кількості страхів у молодших школярів від умов сімейного виховання (в %).

№ п/п	Умови сімейного виховання	В цілому	Дівчинки	Хлопчики	Класи			
					1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
1	Благополучні	11,5	21	3	15	16,4	4,1	11,7
2	Неблагополучні	29,5	26	32,8	37	34,5	28,8	16,7

Таблиця 2.

Залежність високого рівня переживання страху у молодших школярів від умов сімейного виховання (в %).

№ п/п	Умови сімейного виховання	В цілому	Дівчинки	Хлопчики	Класи			
					1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
1	Благополучні	1	0,8	1,5	4,1	0	0	0
2	Неблагополучні	6,6	1,6	10,9	10,9	14,5	1,4	0

як в сім'ях з сприятливими умовами виховання дітей з надмірно великою кількістю страхів менше (11,5%). Отримані дані вказують на те, що хлопчики молодшого шкільного віку більш чутливі до особливостей сімейної обстановки щодо кількості випробовуваних страхів. Тільки у 3% хлопчиків, які виховуються в сприятливих сімейних умовах, відзначається підвищене число страхів, і у 32,8% в несприятливих. Число дівчаток з великою кількістю страхів у залежності від сімейних умов відрізняється незначно (несприятливі умови - 26%, сприятливі - 21%). Тенденція досліджуваної нами залежності зберігається і у міру дорослішання учнів: дітей з підвищеною кількістю страхів, які виховуються в несприятливих сімейних умовах більше в порівнянні з дітьми з благополучних сімей. Однак, як показали дані порівняльного аналізу в четвертому класі подібна різниця незначна: 11,7% дітей виховуються в благополучних умовах, 16,7% - у менш сприятливих.

Дані щодо співвідношення ступеня тяжкості переживання почуття страху і умов сімейного виховання представлені в таблицях 2 і 3. У таблиці

2 відображені результати співвідношення особливостей сімейних умов з високим рівнем переживання страху, в таблиці 3 - з низьким.

Результати аналізу показали, що важче і глибше переживають почуття страху діти, що виховуються в несприятливих сімейних умовах. Таких дітей 6,6% в порівнянні з одним відсотком дітей з благополучних сімей. Різниця між числом хлопчиків з високим рівнем переживання страху з сімей з різними умовами виховання більш значна, ніж у дівчаток. 1,5% хлопчиків, які важко переживають почуття страху, виховуються у сприятливих умовах, і 10,9% - в несприятливих. У дівчаток відповідно 0,8% і 1,6%. У четвертому класі залежність між умовами сімейного виховання і ступенем переживання почуття страху відсутня.

Щодо залежності низького рівня переживання страху учнями початкових класів, можна зробити висновок про те, що в сім'ях зі сприятливими умовами виховання у дітей, що беруть участь в дослідженні, рідше відзначається глибоке переживання почуття страху (всього у 7,4% дітей) порівняно з дітьми з менш благополучних сімей (15%).

Таблиця 3.

Залежність низького рівня переживання страху у молодших школярів від умов сімейного виховання (в %).

№ п/п	Умови сімейного виховання	В цілому	Дівчинки	Хлопчики	Класи			
					1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
1	Благополучні	7,4	6,4	8,1	5,4	3,6	8,2	11,7
2	Неблагополучні	15	13,8	16	12,5	21,9	19,2	6,6

Таким чином, в ході аналізу співвідношення кількості страхів у залежності від умов виховання в родині була виявлена загальна тенденція зниження ймовірності виникнення підвищеного числа страхів у дітей, які виховуються в сприятливих сімейних умовах. Те ж можна сказати і про ступінь тяжкості

переживання почуття страху: в сім'ях зі сприятливими умовами виховання значно рідше зустрічаються діти з високим рівнем переживання страху. Подальшого вивчення потребують також питання впливу на виникнення дитячих страхів інших факторів в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венгер А. Л. *Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство* / Венгер А. Л. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2007. – 159 с.
2. Дилео Д. *Детский рисунок: диагностика и интерпретация* / Дилео Д. – М: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 272 с.
3. Захаров А. И. *Дневные и ночные страхи у детей* / Захаров А. И. –СПб.: Издательство СОЮЗ, 2000. – 448 с.
4. Истратова О. Н. *Справочник психолога средней школы* / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 511 с.
5. Карпенко Н. *Диференціація та діагностика окремих видів страху у дітей* / Н. Карпенко // Початкова школа. – 2002. – № 3. – С. 4 – 7.
6. Панфилова М. А. *Страхи в домиках. Диагностика страхов у детей и подростков* / М. А. Панфилова // Школьный психолог. – 1999. – №8. – С.10 –12.
7. Хоментаскас Г. Т. *Использование детского рисунка для исследования внутрисемейных отношений* / Г. Т. Хоментаскас // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 165-171.